

Dobos András

Filotheosz pátriárka *diataxisz*-ának hatása a történeti Munkácsi Egyházmegye liturgikus hagyományára a XVI–XVII. századi kéziratos euchologionok tükrében

1. A történeti Munkácsi Egyházmegye liturgikus forrásai *Dobos András (Nyíregyháza) görögkatolikus pap, főiskolai docens, Szent Atanáz Görög Katolikus Hittudományi Főiskola.*

A Munkácsi Egyházmegye eredete a történelem homályába vész. Valamikor a XIV. századra tehető annak a monostornak az alapítása, melynek vezetői, *igumenjei* – miután ismeretlen okból egy bizonyos idő óta a püspöki méltóságot is viselték –, saját jurisdikciójuk alá kezdték vonni a környező vidék vegyes etnikumú ortodox lakosságát.¹ Megjegyzendő, hogy a munkácsi Szent Miklós-monostor sokáig rivalizált egy másik szerzetesi közösséggel, a körtvélyesi Szent Mihály-monostorral, mely 1391-ben sztavropigialis jogot nyert IV. Antal konstantinápolyi pátriárkától.²

Az egyházmegye viszonylag korai liturgikus emlékekkel büszkélkedhet; a legrégebbiek a XII. században keletkeztek. A legősibb és legismertebb szövegek, mint a munkácsi és miszticei töredékek, királyházi evangélium és munkácsi pszaltérion,³ a helyi liturgikus életről sokat nem árulnak el, mert, azon túl, hogy részben más területen másolták azokat, főként szentírási szövegeket őriznek, amelyek természetesen nem fednek föl sokat a liturgikus sajátosságokból. Az egyetlen korai emlék, amely valami konkrétabbat tükrözne

¹ A munkácsi monostor illetve a történetétől elválaszthatatlan egyházmegye eredetéről vö. *Ho-dinka Antal*: A Munkácsi Görög-Katolikus Püspökség története. Budapest 1909. 176-232; *Basilius Pekar*: De erectione canonica eparchiae Mukačoviensis. (Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni ser. II. sec. I. vol. VII.) Romae 1956². 13-24; *Véghseő Tamás*: „...mint igaz egyházi ember...” A történelmi Munkácsi Egyházmegye görög katolikus egyházának létrejötte és 17. századi fejlődése. (Collectanea Athanasiana I/4.) Nyíregyháza 2011. 13-18. Néhány kutató, főként attól a vágytól vezéreltetve, hogy az egyházmegye katolikus eredetét igazolja, fölveti annak lehetőségét, hogy a monostor katolikus, vagyis egyesült főpapok missziós tevékenységének eredményeképpen jött létre, vö. *Papp György*: A Munkácsi Püspökség eredete, Miskolc 1940. 20-24; *Alexander Baran*: Metropolia Kioviensis et Eparchia Mukacoviensis. (Analecta Ordinis Sancti Basilii Magni ser. II. sec. I. vol. X.) Romae 1960². 11-40.

² Vö. *Baán István*: A körtvélyesi monostor. *Vigilia* 53 (1988). 749-754.

³ Az említett liturgikus emlékek leírásához vö. *Олекса Васильович Мишанич*: Література Закарпаття XVII-XVIII століть: історико-літературний нарис. Київ 1964. 9-22.

viszsa a helyi liturgikus hagyományokból, az ungvári *poluuszta* (a XIV. század elejéről), ennek azonban 1971-ben sajnos nyoma veszett⁴.

Mindezen források ószláv, pontosabban egyházi szláv nyelvűek, hiszen a történeti Munkácsi egyházmegye területén lévő monostorok és egyházközségek zömmel szláv illetve román nyelvűek voltak, ekkoriban pedig még ez utóbbiak is a szláv nyelvet használták a liturgiában⁵.

Az első liturgikus források, melyek betekintést engednek a helyi gyakorlatba, a XVI. század második, XVII. sz. első feléből származó kéziratos *euchologionok*, vagy – szláv elnevezéssel élve – *szluzsebnjikek*.⁶ Ilyenből tíz példányt sikerült feltalálnunk, két gyűjteményben:⁷ az ungvári volt püspöki könyvtárban⁸ és az Országos Széchényi Könyvtárban.⁹

⁴ Вб. Вікторія Любащенко: Церковні рукописи Галицько-Волинської Русі XII-XIV століть: спроба узагальнення (закінчення). In: Княжа доба: історія і культура 5. Szerk. Володимир Александрович. Львів 2011. 105.

⁵ A szláv nyelvet teljesen csak a XVIII. század végére szorította ki a román az istentiszteletekben, vö. *Rohály Ferenc*: Magyarországi keleti liturgiák. Keleti Egyház 10 (1943), 58-59.

⁶ Az *euchologion* terminus tágabb és ősi értelemben jelenti azt a liturgikus könyvet, amely magában foglalja a Szent Liturgiát, a napi zsoltosma állandó, leginkább a szolgáló papra vonatkozó részeit, illetve egyéb szent cselekményeket, azaz – nyugati szóhasználattal – a szentségek és szentelmények ünneplésének rendjét. Később az *euchologion* jelentése leszűkült ez utóbbi szertartásokat egybegyűjtő könyvre, míg a Szent Liturgia szövegét tartalmazó köteteket *liturgikonoknak* kezdték nevezni. A szláv nyelvekben a szűkebb értelmezést figyelembe véve az *euchologionnak* megfelel a *trebnyik*, míg a *liturgikonnak* a *szluzsebnjik*; vö. *Мухаил Желтоб*: Евхологий. In: Православная энциклопедия 17. Москва 2000. 699-700; *Elena Velkovska*: Libri liturgici bizantini. In: Scientia liturgica I. Introduzione alla liturgia. Szerk. A. Chupungco. Casale Monferrato 1998. 243-258.

⁷ Egyéb gyűjtemények is őriznek értékes liturgikus kéziratokat, többek között a Nyíregyházi Szent Atanáz Főiskola illetve az Eperjesi Görögkatolikus Teológiai Kar könyvtára, valamint a lembergi Sztefanik Nemzeti Tudományos Könyvtár. Áttekintve ezen gyűjtemények állományát, nem találtunk olyan kéziratos *euchologiont*, amely helyi eredetű és a XVII. század közepénél korábbi lenne.

⁸ Az ungvári görögkatolikus püspökség könyvtárát Bacsinszky András püspök (1772-1809) alapította. Magját annak a jezsuita rendháznak a könyvtára képezte, amelyet Mária Terézia adományozott a görögkatolikusoknak a rend feloszlátása után; vö. *Cyril Vasil'*: Il Vescovo Andrea Bacinsky alla luce di alcune disposizioni canoniche del periodo del suo episcopato. Folia Athanasiana 12 (2010), 53. Az első liturgikus kéziratokat még maga Bacsinszky püspök gyűjtette be, főként a román nyelvű közösségekből, amelyek liturgikus életében éppen akkortájt váltotta fel végleg a román nyelv az egyházi szlávot; *Gabriel Ștrempel – et alia*: Manuscrise slavone și românești din colecția Bibliotecii Universității Naționale Ujgorod. Satu Mare 2012. 39; *Hodinka A.*: A Munkácsi Görög-Katolikus Püspökség. 699-700.

⁹ Az Országos Széchényi Könyvtár szóban forgó kézirateit Hodinka Antal szerezte be kárpátaljai kutatóútjai során és adta ajándékba a könyvtárnak; vö. *Rácz Ágnes*: Az Országos Széchényi Könyvtár története évszámokban. Válogatás az OSZK történetét feltáró kronológiai adatbázisból (http://tortenet.oszk.hu/html/magyar/03kronologia/rovid_kronologia_honlapra_1.pdf, letöltés 2018. okt. 30).

2. A legrégebb kéziratok

Az ungvári püspöki könyvtár kéziratok gyűjteményéről először V.L. Mikitasz készített katalógust¹⁰, majd fél évszázaddal később G. Štrepel állított össze egy bővebb leírást a szláv és a román nyelvű iratokról.¹¹ Az Országos Széchényi Könyvtár szláv nyelvű kézíratairól R. Cleminson adott ki katalógust.¹² Ezek alapján választottuk ki a tíz legrégebb szláv nyelvű *szluzsebnjiket* vagyis *euchologiont*,¹³ amelyeket a XVI. század második és a XVII. század első felére lehet datálni. Senki nem kutatta még ezeknek a kéziratoknak a liturgikus tartalmát, pusztán bibliográfiai leírásokat adtak róluk, némi filológiai megjegyzéssel. Az hamar megállapítható, hogy tartalmukat tekintve mindegyik *euchologion* egyedi: Aranyszájú Szent János isteni Liturgiáján kívül magukban foglalnak egyéb szertartásokat is, de különbségek mutatkoznak mind azt illetően, hogy éppen milyen rítusok kaptak még helyet a lapokon, mind ezek sorrendjére vonatkozóan. Vizsgálatunk során mi csak az Aranyszájú-liturgiára szorítkoztunk, bár kétségkívül nagy tanulságokkal szolgálna az egész anyag analitikus áttekintése.

Az első kérdés, amely fölmerült a kutatás során: vajon egyáltalán feltételezhetünk-e ebben a korban bármilyen egységes hagyományt? Hodinka, aki ismerte ezeknek a kéziratoknak a nagy részét, a XX. század elején elsősorban a nyelvi különbözőség alapján arra a következtetésre jutott, hogy a Kárpát-medencébe betelepülő különféle etnikumú, bizánci rítusú népek magukkal hozták őshazájukból saját könyveiket.¹⁴ Logikus lenne a feltételezés, hogy a szerb, nyugati-orosz és egyéb nyelvi sajátosságok nemcsak a könyvek provenienciájáról árulkodnak, hanem azokból nyilvánvalóan eltérő liturgikus szokásokat is következnek.

A tíz darab kézirat vizsgálata mégis arra a meglepő eredményre vezetett, hogy egy viszonylag egységes liturgikus hagyománnyal állunk szemben. Természetesen jogos lenne az ellenvetés, hogy, még ha bizonyítani tudnánk állításunkat, tíz kéziratból általános következtetéseket levonni merész vállalkozás. Ha ugyanis ezek az *euchologionok* egymáshoz közel eső parókiákról lettek begyűjtve, úgy aligha terjeszthetjük ki az azokban foglalt liturgikus gyakorlatot az egész egyházmegyére. Csakhogy, mint ahogy maga Hodinka is észrevételezte, a kéziratoknak már a nyelvezete is igencsak jelentős anomáliá-

¹⁰ Василь Лазарович Микитасъ: Давні рукописи и стародруки. Опис і каталог. І-ІІ. Львів 1961.1964.

¹¹ Štrepel, G.: Manuscrise slavone i.m.

¹² Ralph Cleminson: Catalogue of the Slavonic Cyrillic Manuscripts in the National Széchényi Library. (CEU Medievalia 9.) Budapest 2006.

¹³ A kéziratok leltári jelzete a következő. Az ungvári gyűjteménybe tartozóké (az első jelzet a Mikitasz-katalógusból való, a zárójelben lévő a gyűjtemény saját leltári száma): 30 D (570), 31 D (497), 32 D (403), 33 D (80), 34 D (90), 37 D (335), 38 D (68); az Országos Széchényi Könyvtár példányaié: Quart. Slav. Eccl. 11, Quart. Slav. Eccl. 12, Quart. Slav. Eccl. 13.

¹⁴ Hodinka A.: A Munkácsi Görög-Katholikus Püspökség. 792-794.

kat mutat fel, ráadásul egy részük provenienciáját is jól ismerjük: három *euchologion* ruszin eredetű,¹⁵ ismét három román,¹⁶ egy biztosan szerb,¹⁷ kettőről csak feltételezhetjük, hogy ruszin parókiáról származik,¹⁸ egyről pedig semmi biztosat nem állíthatunk.¹⁹

Az a tény, hogy eddig némi érdektelenség övezte ezeket a szövegeket, annak a nézetnek is betudható, miszerint ezek a kéziratok tulajdonképpen nyomtatott könyvek másolatai.²⁰ Aranyszájú Szent János Liturgiájának szövege, amelyet ezekben kéziratokban találunk, valóban nagy hasonlóságot mutat fel azon három délszláv *szluzsebnjik* szövegével, amelyet 1508-ban *Târgovișteben*, illetve 1519-ben Velencében és a boszniai Gorazsdében adtak ki.²¹ Ugyanakkor alapos összehasonlítást követően minden kétség eloszlik, hogy a szóban forgó kéziratokat nem másolhatták ezekről a könyvekről.²² Minden hasonlóság ellenére túl nagyok a nyelvtani és a helyesírási különbségek; sok esetben a rubrikák is eltérnek, és két kézirat olyan sajátos formulákat is tartalmaz, amelyeket semmilyen más bizánci kéziratban nem ismer.²³ A Liturgia struktúráját és magukat a liturgikus formulákat illetően ugyanakkor egy viszonylag egységes liturgikus gyakorlat képe bontakozik ki előttünk. Kérdés, hogyan illeszkedik a korabeli bizánci liturgikus világba ez a helyi hagyomány.

3. Filotheosz *diataxisza*

Itt kell áttérnünk a *diataxisz* tárgyalására²⁴. A görög *διτάξις* szó általánosságban rendet jelöl, szűkebb értelemben pedig rendelkezést is; Jusztiniánosz néhány novellája éppúgy, mint szerzetesi szabályok is ismertek ezen a néven. Legelterjedtebb jelentése liturgikus kötődésű; ebben az értelemben nem más,

¹⁵ Ezek a 31 D, 32 D, Quart. Slav. Eccl. 13 sziglumú kéziratok.

¹⁶ A 30 D, 34 D és 38 D jelzetű *euchologion*okról van szó.

¹⁷ A 37 D kézirat hajdan a Hajdúdorogi egyházközség tulajdonában volt.

¹⁸ A Quart. Eccl. Slav. 12 és a Quart. Eccl. Slav. 11 jelzetű kéziratokban provenienciára utaló bejegyzés nincs; csak a nyelvezet utal a keleti-szláv eredetre.

¹⁹ 33 D.

²⁰ Vö. Šimon Marinčák: The Sources and Resources of the Carpathian Byzantine Liturgical Tradition of the Eparchy of Mukacevo. In: La liturgie de l'Église (Conférence Saint-Serge, 57. Semaine d'études liturgiques: Paris, 38 juin-1 juillet 2010). Szerk. A. Lossky – M. Sodi. Città del Vaticano 2012. 366.

²¹ Ezekről az első szláv nyelvű *szluzsebnjikekről* vö. Евгений Львович Немировский: Славянские издания кирилловского (церковнославянского) шрифта. Том 1: 1491-1550. Москва 2009. 253-254.330-338.

²² A 37 D jelzetű, Hajdúdorogról begyűjtött *euchologion* az egyetlen, amelyet lehetne a könyvekkel rokonítani, de – túl a stilisztikai, nyelvi és ortográfiai különbségeken – az egész kézirat tartalmát tekintve egyik nyomtatott könyvnek sem felel meg.

²³ A 34 D (román eredetű) és a Quart. Eccl. Slav. 13 (ruszin provenienciájú) kézirat.

²⁴ A *diataxisz* műfajáról általánosságban vö. Robert Taft: Diataxis. In: The Oxford Dictionary of Byzantium. Szerk. A. Kazhdan. New York – Oxford 1991. 619.

mint a szertartások – elsősorban a Szent Liturgia – menetére vonatkozó szabályok, rubrikák összessége. Ilyen címmel számos anonim gyűjtemény maradt ránk a XII. és XV. század közötti időből. A bizánci liturgia bonyolult fejlődése nagy vonalakban ekkor már lezárult.²⁵ E fejlődés utolsó néhány szakaszára a jeruzsálemi és konstantinápolyi liturgikus szokások versengése és kölcsönös átvétele jellemző. Hogy a rivalizálásból Konstantinápoly került ki győztesen, és ma nem beszélhetünk élő jeruzsálemi liturgiáról, csak bizánciról, leginkább a Föltámadás Temploma 1009-ben bekövetkezett pusztulásának tudható be.

A bizánci rítusú eucharisztikus ünneplés menete tehát nagy vonalakban ekkor már rögzült. A kreativitás megélésére, fejlődésre még két ponton nyílt szabad tér: a Liturgia egyrészt rubrikákkal bővült. Liturgikus utasítások a régi *euchologionokból* szinte teljesen hiányoznak; azok jóformán csak imaformulákat sorolhatnak föl. Másrészt van a Liturgiának egy része, amelyet a diakónus és a pap a nép részvétele nélkül végez a mai napig: ez a *protheszisz* vagy *proszkomidia*, amely tulajdonképpen az áldozati kenyér és bor előkészítése a hívek által hozott adományokból. Ez az előkészületi rítus a Liturgia előtt történik, egy külön kis épületrészben²⁶ vagy a szentély bal oldalán e célra külön kijelölt helyen, és a hívek semmit nem látnak és hallanak belőle. Ezek a körülmények természetesen kiváló lehetőséget biztosítottak arra, hogy a klérus saját lelki-sége kifejeződésre jusson, ami meglehetősen változatos formulák létrejöttét eredményezte. A *diataxiszok* sok esetben éppen a *protheszisz* rítusának szentelik a legnagyobb figyelmet²⁷.

Bár több ilyen rubrikagyűjtemény keletkezett, a legnagyobb népszerűsége Filotheosz Kokkinosz konstantinápolyi pátriárka (1353-1354.1364-1376) *diataxisza* tett szert (Διάταξις τῆς θείας λειτουργίας)²⁸, és ez került be az első nyomtatott görög és ószláv könyvekbe, amelyek az 1500-as évek első harmadában jelentek meg. Filotheosz *diataxisza* a Szent Liturgia végzésére vonatkozó szabályok gyűjteménye: részletesen ismerteti a diakónus és a pap teendőit attól a pillanattól fogva, hogy belépnek a templomba, kezdve a készületi imát, a liturgikus ruhák felöltésének rendjét, majd a *proszkomidia* menetét, ezután pedig a Liturgia további celebrálásához is közöl utasításokat.

²⁵ Vö. Robert Taft: A bizánci rítus rövid története. In: A bizánci liturgia. Szerk. Baán I. Budapest 2005. 93-115.

²⁶ Ezt a templomtól kezdetben különálló épületet Konstantinápolyban *skeuophylakionnak* nevezték. Vö. Alessandro Taddei: The Skeuophylakion of the Hagia Sophia in Constantinople: Events of the Fourth to Sixth Centuries CE. East and West 60 (2020). 123-140; Robert Taft: Quaestiones disputatae: The skeuophylakion of Hagia Sophia and the Entrances of the Liturgy Revisited. Part I: Liturgy. Oriens Christianus 82 (1998). 53-87; Neil K. Moran: The Skeuophylakion of the Hagia Sophia. Cahiers Archeologiques 34 (1986). 29-32.

²⁷ Vö. Thomas Pott: Byzantine Liturgical Reform, Crestwood (New York) 2010. 197-228.

²⁸ Legősbibb fennmaradt, még a szerző életében készült szövegét, amely az *Athos Vatopedi 480* kódexben található, 2019-ben publikálták. Vö.: Διατάξεις τῆς Θείας Λειτουργίας κατὰ τὰ Βατοπαϊδινὰ χειρόγραφα τοῦ 10ῦ αἰῶνα I: Κείμενα, Ἱερὰ Μεγίστη Μονὴ Βατοπαϊδίου, Ἅγιον Ὅρος 2019.

4. A *diataxisz* szláv fordításai

Egész korán, már a XIV. században elkészülnek Filotheosz *diataxiszának* első szláv fordításai, és a kutatók három fordítást illetve szerkesztést különböztetnek meg.²⁹ Az első fordítás egy ismeretlen athoszi szerzetes műve, és főleg szerb kéziratokban őrződött meg, illetve szerb kéziratok bolgár és orosz másolatában. A második fordítást Euthümiosz tarnovoi bolgár pátriárka (†1404) készítette. A harmadik fordítás, amelyet orosz redakcióként is ismernek, Kiprian kijevi metropolita (†1406) nevéhez fűződik, bár sokan újabban kétségbe vonják, hogy valóban ő lenne a szerző, és azt is, hogy létezik egyetlen egységes orosz redakció.

Az athoszi redakció különlegessége, hogy a szöveg nem különálló egységként jelenik meg az *euchologionokban*, hanem az utasítások a Szent Liturgia vonatkozó részeihez vannak csatolva. A többi redakció, mint ahogy Filotheosz *diataxiszának* elterjedt görög szövege is, különálló egységként szerepel a liturgikus könyvekben, vagyis egymás után, megszakítás nélkül közli a szabályokat. Míg korábban az a nézet tartotta magát, hogy az athoszi redakció sajátosságai a helyi szokásokhoz való alkalmazkodással magyarázhatók, tehát, hogy a fordítás készítésekor bizonyos helyi tradíciókat figyelembe véve, az eredeti *diataxiszból* hiányzó vagy az abban foglaltakkal helyenként ellekező elemeket illesztettek a szövegbe, mára bebizonyosodott, hogy maga Filotheosz pátriárka is legalább két változatban írta meg művét. Általánosan ugyan a második terjedt el, de az első variáns is fennmaradt több görög kéziratban, és minden jel arra utal, hogy az úgynevezett athoszi szerkesztésű fordítás ezen az első szövegen alapul.³⁰ A *diataxisznak* ez a szláv változata a XV. században széles körben ismert volt; nem véletlen, hogy a fentebb említett, első nyomtatott szláv *szluzsebnjikek* is ennek nyomait viselik magukon.³¹

5. Kéziratos *euchologionjaink* besorolása

Mármost ha szeretnénk meghatározni, milyen liturgikus hagyománycsoport-hoz áll közel a kéziratos *euchologionokban* föllelhető Szent Liturgia szövege, azt könnyűszerrel megállapíthatjuk, hogy mindenképpen a filoteoszi *diataxisz* hatása alatt szerkesztették azokat. Elég felütni az első oldalon a könyveket, s rögtön egy árulkodó mondatba ütközünk: „Ha a pap az isteni misztériumot

²⁹ Mihail Zheltov: A Slavonic Translation of the Eucharistic Diataxis of Philotheos Kokkinos from a Lost Manuscript (Athos Agiou Paulou 149). In Tošótiš. Studies for Stefano Parenti (Avá-λεκτα Κρυπτοφέρρης 9). Szerk.: D. Galadza. Grottaferrata 2010. 346-348.

³⁰ Zheltov, M.: A Slavonic Translation i.m. 350-351.

³¹ Татьяна Афанасьева: Южнославянские переводы литургии Иоанна Златоуста. In: Многократните преводи в Южнославянското Средновековие. Szerk. L. Taseva. София 2006. 262.

akarja végbevenni, először is szükséges, hogy békében legyen mindenki-vel..."³² Ez az utasítás teljesen egyezik a *diataxisz* megfogalmazásával.

Ezután kézenfekvő egy második kérdés föltevése: a *diataxisz* melyik szláv redakcióját követik kézirataink? Ennek megválaszolása már némileg behatóbb vizsgálatot igényel. Az mindenesetre első ránézésre is megállapítható, hogy a szöveg nem egy egységben mintegy függelékként csatlakozik a Liturgia szövegéhez, hanem az egyes megjegyzések, úgymond rubrikák, a megfelelő helyekre vannak beszúrva. Ez, mint említettük, az athoszi redakció ismerve. Megfigyelhető továbbá három sajátosság, amely csak az athoszi redakcióra, és következésképpen a *diataxisz* első variánsára jellemző:³³ 1. A papi ruhák felöltését kísérő imák elmaradnak; a szöveg csak a diakónusnak szánt formulákat hozza; 2. A megemlékezések sorát a harmadik proszforán a mai szláv gyakorlatban és a *diataxisz* második, átdolgozott variánsában Keresztelő János nyitja. A *diataxisz* első változatában és következésképpen az athoszi szerkesztésű fordításban a harmadik proszforán a megemlékezések az Életadó Szent Kereszt említésével kezdődnek, ezt követi a testnélküli mennyei erőkről majd a Keresztelőről való megemlékezés;³⁴ 3. A diakónus saját részéről megemlékező részecskéket helyezhet a diszkoszra (élőkért és holtakért is).

³² Példaként hozzuk a 30 D kézirat szövegváltozatát: „Ерѣа хошеѣ ꙗереѣ бжѣтноую съврѣшити слѣбѣ, прѣвое длѣжеꙗ еѣ мирень быти съ всѣми” (fol. 1). Filotheosz görög szövegében – az *Athos Vatopedi* 480 és az *Athos Pantel.* 770 (49) kézírata szerint – ez a mondat így hangzik: „Μέλλων ὁ ἱερεὺς τὴν θεῖαν ἐπιτελεῖν μυσταγωγίαν ὀφείλει προηγουμένως μὲν κατηλλαγμένως εἶναι μετὰ πάντων”, *Διατάξεις*, Ἅγιον Ὅρος 2019. 57. *Алексей Афанасьевич Дмитриевский: Отзывъ о сочинении М. М. Орлова «Литургия св. Василия Великого Спб., 1909 г.»*. Санктпетербургъ 1912. 310.

³³ *Zheltoz, M.: A Slavonic Translation i.m. 351.*

³⁴ A megemlékezések rendje élénk teológiai viták tárgyát képezte, amely elsősorban annak az anomáliának a következménye, amely a görög és az orosz gyakorlat között fennáll. Görög szokás szerint ugyanis a megemlékezések a testnélküli mennyei erővel kezdődnek, vagyis az angyali rendek említésével, amelyet az orosz gyakorlat – és, ahogy láttuk, a Filotheosz *diataxisz*ának második variánsa is – teljesen elhagy. A kontroverzia középpontjában az a kérdés áll, vajon Jézus üdvözítő kereszthalála és föltámadása hatással volt-e az angyalokra, akik tulajdonképpen nem szorultak rá a megváltásra (vö. *Сергей Дмитриевич Муретов: О поминовении Бесплотныхъ силъ на проскомидии*. Москва 1897). Mogila Péter kijeji metropolita (1633-1646) megreformált *szluzsebnjikéből* kihagyja a Szent Keresztől való megemlékezést, de meghagyja a „tisztetreméltó angyali rendek” említését, mondván, hogy csak utóbbiak képesek arra, hogy az Atyánál, akinek az eucharisztikus áldozatot bemutatják, közbenjárjanak az áldozatot bemutatókért (vö. *Литургиаріон, сиестъ служебникъ*. Киев 1639. предмова). A *diataxisz* korábbi verziója, amelyben mind a szent keresztről, mind az angyalokról történik említés, valójában a proszkomidiának egy ősbib, utólagos teológiai reflexióktól még mentes állapotát adja vissza. A mai bizánci rítusú egyházak közül egyedül a magyar gyakorlatban él a megemlékezések ezen sorrendje (Aranyszájú Szent János atya szent és isteni Liturgiája, Debrecen 1882. 7-8).

6. Az athoszi redakciótól eltérő, idegen hatások

A fentiekből világos, hogy legrégebb kéziratunk az athoszi redakciójú *diataxisz* hatása alatt keletkeztek. Ugyanakkor van néhány olyan eltérés, amely azt sejteti, hogy más redakció is érezte hatását. Ezek a sajátosságok ugyan nem jellemzők a teljes ősi kézirat hagyományra, de a tíz vizsgált kézirat mintegy felében megfigyelhetők. Az első feltűnő különbség ismét a proskomidiát érinti: néhány szent asszony és vértanú említése (Tekla, Barbara, Katalin, Margit, Eufémia és Mária Magdolna) a harmadik proszforán.³⁵ Ez egy-két balkáni eredetű kézirattól eltekintve az orosz redakció sajátossága. Még figyelemreméltóbb anomália az athoszi redakcióhoz képest a III. imaóra *tropárjának* beszúrása az epiklézis elé.³⁶ Ez az interpoláció szintén megfigyelhető az orosz redakciójú kéziratok egy részében.³⁷

Az orosz szerkesztésű *diataxisz* maga sem egységes képet mutat. A mi kéziratunk csak néhány elemet ismernek, melyek tipikusak az orosz redakciók némelyikére, de teljesen hiányoznak olyan elemek, melyek minden orosz variánsban közösek. Míg ugyanis ezek a Liturgia kezdetének az úgynevezett kezdő áldást ismerik („Áldott az Atya és Fiú és Szentlélek országa”), és ezt a mondatot vizuális módon is kiemelik,³⁸ a szóban forgó tíz régi kézirat – éppúgy, mint az athoszi redakciójú hagyomány egésze – a Liturgia kezdetének a tömjén megáldására szolgáló formulát tekintik („Tömjént ajánlunk föl néked, Krisztus Isetenünk...”).³⁹ Említhetnénk még több más elemet is, amely az orosz redakcióra jellemző, de kéziratunk és a teljes athoszi szerkesztésű hagyomány számára ismeretlen: a szükséges proszforák hatos számban való

³⁵ Vö. Татьяна Афанасьева: К вопросу о редакциях славянского перевода Диатакиса Божественной литургии патриарха Филофея Коккина и об авторстве его древнерусской версии. In: Лингвистическое источниковедение и история русского языка. Москва 2013. 73.

³⁶ „Urunk, ki a te Szentlekedet a harmadik órában apostolaidra leküldötted, tőlünk se vond meg őt, ó Jóságos, hanem újíts meg minket, kik hozzád esedezünk.” Ma is vitatott, hogy pontosan mikor és hol kezdték el az eucharisztikus imában recitálni ezt a fohászt az *epiklézis*, vagyis a Szentléleknek az adományokra (kenyérre és borra) való lehívása előtt. Feltehetően az *epiklézisz*ről szóló viták következményeként került a szövegbe. A vita kezdetben latin és bizánci teológusok között folyt, középpontjában pedig az a dilemma állt, hogy mely szavaknak köszönhető a kenyér és a bor átváltozása Krisztus testévé és vérévé. A nyugati skolasztika képviselői kizárólag a Jézus szájából származó alapítási szavaknak tulajdonították az átváltozást („Ez az én testem... Ez az én vérem...”). A bizánci teológusok eleinte nem keresték azt a pillanatot az eucharisztikus ünnepségben, amelytől a kenyér és a bor színe alatt már Krisztus testének és vérének valósága van jelen, de a latin teológusok támadásaira egyre jelentősebb szerepet tulajdonítottak az *epiklézis*nek. Ennek fontosságát hangsúlyozandó illesztették be az eucharisztikus imádságba az epiklézis elé a szóban forgó imaformulát, vagyis a korábban a napi zsoltosma III. imaórájában szereplő *tropárt*.

³⁷ Vö. Афанасьева, Т.: К вопросу i. m. 80.

³⁸ Az ehhez a hagyománycsaládhoz tartozó kéziratok az idézett áldás elé gyakran egy címsort illesztenek be: „Aranyszájú Szent János Liturgiájának kezdete”.

³⁹ Vö. Афанасьева, Т.: К вопросу i. m. uo.

meghatározása, a hitvallás előtti rubrika az oltárcsókra vonatkozóan, saját ima az *epitrakhelion* felöltésére.⁴⁰

7. Konklúzió

Sokáig elterjedt nézet volt a bizánci liturgiakutatók körében, hogy az istentiszteletek egységes végzését voltaképpen a könyvnyomtatás idézte elő. Mielőtt liturgikus könyveket nyomtattak volna – amihez olykor teljesen véletlenszerűen választottak ki egy-egy kódexet – a kéziratok sokasága egymástól különböző liturgikus gyakorlatokat tükrözött az egyes helyi egyházakon belül is. Újabban a liturgiátörténészek felfigyeltek arra, hogy már jóval a könyvnyomtatás előtt is megindult egyfajta spontán egységesülési tendencia, különös tekintetek a Balkánra, mégpedig a monostorok tekintélyének köszönhetően.⁴¹ Hasonló jelenségnek lehetünk a tanúi a Magyar Királyság északkeleti vármegyéiben élő, bizánci rítusú közösségeknél is.

A *diataxisz* athoszi verziójának elterjedése annak jele, hogy a történeti Munkácsi Egyházmegye parókiái és monostorai balkáni hatás alatt álltak, függetlenül attól, hogy ezek a közösségek román vagy szláv eredetűek voltak-e. Az egyházi szláv nyelv tekintetében ugyanakkor a kéziratok jelentős változatoságot mutatnak. Általában az úgynevezett középbolgár standard szabályokat követik, de, ahogy R. Cleminson fogalmaz, lehetetlenség lett volna elvárni példának okáért egy ruszin kéziratmásolótól, hogy hűen kövesse a szóban forgó ortográfiai és nyelvtani szabályokat, és a maga keleti-szláv dialektusa erős nyomott hagyott a másolt szövegben.⁴² Azok a sajátosságok, melyek elütnek a *diataxisz* athoszi redakciójától, egy olyan törekvésnek tudhatók be, mely a többféle variánst (oroszt, euthümioszit és athoszit) kívánta egységesíteni. Lévé, hogy a Kárpát-medence elhelyezkedésénél fogva a történeti Munkácsi Egyházmegye igen változatos hatásoknak volt kitéve, a helyi liturgikus gyakorlatot is több irányból érték impulzusok. A továbbiakban hasznos lenne a Munkácsi Egyházmegyét egykor körülvevő helyi egyházak (például *Przemysl* vagy Moldva) kéziratának vizsgálata, ami segíthetné a helyi hagyományok eredetének mélyebb feltárását.

⁴⁰ Vö. *Афанасьева, Т.*: К вопросу и. м. 73-76.

⁴¹ Vö. *Gabriel Radle*: The Standardization of Liturgy in the Late Byzantine Period: The Case of the Rite of Marriage in South-Slavic Manuscripts and Early Printed Editions. In: *Studies in Oriental Liturgy. Proceedings of the Fifth International Congress of the Society of Oriental Liturgy* New York, 10-15 June (Eastern Christian Studies 28). Szerk.: B. Groen – al. Leuven – Paris – Bristol 2019, 287-293.

⁴² Vö. *Ralph Cleminson*: Cyrillské rukopisy na Slovensku. Martin 1996. 11.

A jelen tanulmány a soknemzetiségű történeti Munkácsi Egyházmegye legrégibb liturgikus forrásait vizsgálja. A vizsgálat elsősorban Aranyszájú Szent János Liturgiájának szövegére szorítkozik. Az egykori ungvári püspöki (ma egyetemi) könyvtárban és az Országos Széchényi Könyvtárban tíz egyházi szláv nyelvű kézirat *euchologiont* őriznek, amelyek a XVI. század második felére illetve a XVII. század első felére datálhatók. A nyelvtani és ortográfiai különbségek ellenére a kéziratok egy viszonylag egységes liturgikus hagyományt mutatnak föl, amelyen erősen érezhető Filotheosz pátriárka *diataxiszának*, pontosabban a *diataxisz* első variánsából készült szláv fordítások közül az athoszi változatnak a hatása. Ez a redakció elsősorban a Balkánon volt ismert és elterjedt, és szerb kéziratokban maradt fenn.